

ГАЛУЗЕВА, МІЖГАЛУЗЕВА ТА РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

УДК 332.12:332.14.001.5

*О. В. Ольшанська, канд. екон. наук, доц.,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»*

НАУКОВІ ЗАСАДИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСТВА

В статті проведено аналіз проблем вдосконалення територіально-галузових пропорцій національної економіки, поглиблено теоретико-методологічні засади визначення соціально-економічної суті регіону. Обґрунтовано необхідність трансформації основних елементів територіальної організації господарства та їх структурних утворень. Визначено необхідність врахування соціально-економічних факторів при виділенні територіальних систем будь-якого рангу. Обґрунтовано критерії виділення виробничо-територіальних систем для сучасних умов господарювання, що базуються на створенні сприятливих соціально-економічних і екологічних умов життя людей.

Ключові слова: регіон, регіональні дослідження, територіальна організація, територіальна структура, регіональна соціальна політика, соціально-економічна система.

Кардинальні зміни в організації суспільства, перехід до ринкової моделі економіки, інтеграція України в міжнародне співтовариство вимагають нового погляду на суть і зміст регіональної економіки та напрямки регіональних досліджень. Економічна наука приділяє значну увагу розробленню теорії ефективного розміщення виробництва й розвитку економіки регіонів. Важливим об'єктом дослідження є територіальна структура господарства. Це стрижнева категорія геопросторової організації економіки країни є складною системою економічних, соціальних і екологічних відносин, які визначають взаємозалежність і взаємопов'язаність форм територіальної організації продуктивних сил.

Стабільний економічний розвиток країни є найважливішою умовою соціально-екологічного стану в регіонах. Якщо в період економічного зростання успішно можуть вирішуватися соціальні й екологічні проблеми, то в умовах стагнації і нарощування економічної нерівномірності розвитку територій відбувається накопичення деструктивного потенціалу, виникнення осередків депресії в соціальній сфері. Саме тому особливе місце в регіональних дослідженнях належить науковому обґрунтуванню вирішення двох взаємопов'язаних проблем загальнодержавної ваги: вдосконалення територіально-галузових пропорцій національної економіки й підвищення ефективності регіональної соціальної політики.

Науково обґрунтована регіональна соціальна політика є необхідною передумовою побудови й ефективної ринкової економіки, оскільки в ній мають бути максимально враховані місцеві особливості соціальних процесів. Це має сприяти зниженню соціальної напруги в суспільстві та зменшенню соціально-економічної диференціації регіонів.

Важливим концептуальним принципом соціальної політики в період становлення ринкової економіки є врахування типу економіки, рівня її розвитку на нових засадах, співвідношення економічних і соціальних компонентів, впливу історичних, природних та інших передумов у кожному конкретному регіоні, тобто врахування територіальних відмінностей сукупності економічних і соціальних передумов під час розроблення механізмів регулювання розвитку регіонів. Кожен регіон із специфічною для нього моделлю ринкової економіки повинен мати достатні можливості проведення соціальної політики згідно із загальнонаціональними нормами і стандартами.

У цих умовах зростає увага до вивчення регіональних аспектів розвитку ринкового господарства: формування теоретико-методологічних основ та методичного

інструментарію пізнання соціально-економічних процесів, що об'єктивно відбуваються в регіонах.

Дослідженню цих проблем присвячені роботи багатьох вчених — представників економічної і географічної наук як в Україні, так і за кордоном, серед них слід виділити праці М. Баранського, М.Долішнього, Ф.Заставного, М. Колосовського, М. Некрасова, М. Паламарчука, М. Пістуна, Т. Паландера, Ю. Саушкіна, І. Черниша, М. Фащевського, М. Якубовського, В. Яковчука, С. Ниммік, І. Сігова, Г. Хоутеллінга, А. Куклінські, П. Робсона, Г. Річардсона та ін.

Разом з тим сучасна складна соціально-економічна ситуація в регіонах України дає всі підстави стверджувати, що актуальність цих проблем не зменшується. Багато з них залишаються ще не достатньо дослідженими, особливо ті, що стосуються вдосконалення територіальної структури господарства та комплексного підходу до вирішення соціально-економічних проблем регіонів.

У численних наукових працях подано різні тлумачення поняття «регіон» (від лат. «regio» — область, місцевість, країна, тобто визначена територія). Щодо появи терміна «регіон», то її можна віднести до другої половини ХІХ ст., коли він означав країну, область. У «Географічному енциклопедичному словнику» (М., 1988) регіон ототожнено або з поняттям «район», або з територією (акваторією), що не обов'язково є таксономічною одиницею в системі будь-якого територіального членування, або з територією, що має деяку спільність природних умов.

На думку російського вченого І. І. Сігова розмежування понять «регіон» та «район» обумовлює необхідність розрізнення термінів «регіоналізації» та «районування». Районування, за Сіговим, означає розмежування географічної оболонки Землі (літосфери, гідросфери, біосфери, нижніх шарів атмосфери) за тією чи іншою ознакою, незалежно від адміністративно-територіальної структури. На відміну від районування, регіоналізація являє собою, по суті, адміністративно-територіальний устрій держави, тобто розподіл її на визначені частини (області, провінції, землі, штати, муніципальні утворення та ін.), відповідно до яких будується та функціонує система територіальних органів влади та управління [9, с. 41].

Українські вчені В. П. Яковчук та А. С. Малиновський визначають регіон у національній економіці як «самостійно господарюючу систему, чітко обмежену територіально, матеріально і фінансово, діяльність якої визначається державними законодавчими актами», виходячи із стратегічних і тактичних цілей. Основні сфери регіону представлені галузевим виробництвом, яке визначає його спеціалізацію, функціональну цілісність та інфраструктуру. Такий підхід до визначення поняття «регіон» дещо звужує функцію регіоналізації. Адже насправді об'єктивний соціально-економічний інтерес регіону полягає в створенні для його населення ефективної зайнятості та підвищення рівня життя, соціальної та екологічної захищеності, сприятливих умов для природного відтворення населення, розвитку освіти, культури, етнічної своєрідності, що і визначає сталий розвиток регіону [10, с. 19].

На думку російського вченого О. А. Черниша, регіон можна визначити як «частину території з більш-менш однорідними природними умовами, специфічними економічними, демографічними, історичними умовами, на якій функціонує визначений комплекс галузей виробництва, виробничої та соціальної інфраструктури». При цьому він підкреслює, що, визначаючи термін «регіон», не можна базуватися тільки на економічних аспектах, таких як його господарська спеціалізація, раціональність розміщення продуктивних сил, розвиток інтеграційних процесів тощо, і наполягає на необхідності врахування інтересів населення як соціально-територіальної спільноти, беручи до уваги соціальні фактори, значення яких в умовах переходу до ринку різко зростає [6, с. 13].

Польський дослідник проблем регіонального розвитку А. Куклінські трактує регіон із суспільно-географічної та економічної точок зору «...як територіальну ціліс-

ність, населенню якої притаманні спільні цінності, спроби збереження й розвитку своєї самобутності з метою стимулювання економічного, соціального та культурного прогресу» [11, с. 112]. Такий підхід можна оцінити як один із оптимальних, що враховує й територіальну, й соціально-економічну, й культурну єдність регіону, хоч дещо узагальнює та чітко не визначає регіон як територію, на якій функціонує й розвивається система зв'язків та залежностей між підприємствами та організаціями галузей, що тут розташовані.

На наш погляд, регіон треба визначати як господарську систему, що виконує такі найважливіші функції, як створення матеріальних умов життєдіяльності населення, забезпечення місця його проживання, професійно-трудової діяльності, організації побуту та відпочинку, виступає як єдиний соціально-економічний і екологічний простір. Як таксономічна одиниця виробничо-територіального устрою країни й форма організації виробничо-суспільного життя населення, регіон відрізняється геоекономічними, геополітичними, виробничо-господарськими, культурно-етнічними та іншими характеристиками. У той же час регіон повинен розглядатися як підсистема соціально-економічного комплексу країни та одночасно як відносно самостійна його частина із завершеним циклом відтворення, що має свою специфіку. Разом із тим із відтворювальної точки зору регіон не є замкнутою системою. Він тісно пов'язаний з іншими регіонами й функціонує в умовах міжрегіональної інтеграції та міжрегіонального обміну.

Розроблення теорії та методики досліджень регіонального розвитку як у вітчизняній науці, так і в зарубіжній, привели до започаткування регіональної науки (регіональні дослідження, регіональна економіка). Термін «регіональна наука» був введений американським вченим У. Ізардом, завдяки якому в 1954 р. у США була заснована однойменна асоціація «Regional Science Association». У його розумінні «регіональна наука — це нове міждисциплінарне поле в системі соціальних наук. Її увага сконцентрована на просторових вимірах людської діяльності...» [8, с. 11].

Термін «регіональні дослідження» виник у 1965 р. у зв'язку із заснуванням у Великобританії Асоціації регіональних досліджень, тоді ж почав видаватися однойменний журнал «Regional Studies». Дослідження регіонального розвитку нині набувають практичного спрямування. Завдяки працям таких дослідників, як І. Г. фон Тюнен, А. Вебер, Т. Паландер, Г. Хоутеллінг, В. Кристаллер, А. Льош, А. Куклінські, П. Робсон, Г. Річардсон стрімко зросло значення регіональних досліджень [7, с. 9]. Особлива увага приділена вивченню ресурсного потенціалу кожного регіону. Основою регіональних досліджень стає розвиток ідей та інформації між практичною та теоретичною сферами. Заходи регіональної політики все більше базуються на теоретичних висновках та врахуванні до конкретних вимог регіонів.

У вітчизняній науці дослідження економічних і соціальних аспектів регіонального розвитку проводилось також ще з початку XIX ст., але теоретична база ґрунтовних регіональних досліджень почала формуватися в середині XX ст. Особлива роль у розвитку методології регіональної економіки належить академіку М. М. Некрасову, ним спочатку говорилося про регіональну економіку як «науку про регіони». Пізніше поняття «наука про регіони» було пов'язане ним з регіональною економікою, предметом якої він визначав «широке комплексне дослідження сутності економічних і соціальних факторів з метою... формування виробничо-технічної та соціально-культурної бази окремого району і всієї системи економічних районів країни. Рациональне розміщення продуктивних сил... представляє основну, головну частину науки про регіони» [3, с. 19].

Відомий дослідник регіональних соціально-економічних проблем та їх планування В. Ф. Павленко запропонував термін «регіональна економіка». Він же на початку 70-х років XX ст. визначив зміст предмету регіональної економіки — «це

конкретна економіка окремих регіонів, загальні закономірності, фактори та проблеми їх розвитку» [6, с. 7].

Продовження регіональних досліджень знайшли своє відображення в роботах багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених [2—11]. Основними напрямками численних наукових праць з регіональної економіки були:

- дослідження закономірностей розвитку і розміщення всіх елементів продуктивних сил та соціальної інфраструктури;
- аналіз, прогнозування та обґрунтування напрямків їхнього раціонального розміщення з врахуванням загальної стратегії соціально-економічного розвитку та екологічних вимог регіонів;
- вивчення економіки країн та регіонів і міжрегіональних економічних зв'язків;
- дослідження територіальної організації господарства;
- розроблення проблем управління соціально-економічним розвитком регіонів, включаючи питання регулювання, використання економічних важелів, механізмів ринкових відносин та ін.

Саме дослідження територіальної організації господарства, основних елементів та структурних утворень, аналіз їхньої трансформації в сучасних умовах, наукові рекомендації щодо оптимізації розвитку та функціонування територіальних систем різних рангів та спеціалізації може дати практичні результати розв'язання проблем управління, прогнозування, вдосконалити економічні методи стимулювання розвитку регіонів країни.

Територіальна структура господарського комплексу — це його просторова будова, що відображає розподіл по території господарських об'єктів та їхніх систем, які завдяки наявності зв'язків утворюють певну форму територіальної організації продуктивних сил і суспільства в цілому. Таким чином, територіальна структура означає членування господарського комплексу на територіально чітко визначені елементи, кожен з яких характеризується виконанням певної функції в складній господарській системі країни.

Знання територіальної структури господарського комплексу має надзвичайно важливе значення для вироблення та здійснення регіональної політики держави і, зокрема, управління її економічним, соціальним і політичним розвитком, що є складовою частиною національної стратегії соціально-економічного розвитку.

Цілеспрямоване управління формуванням територіальної структури господарського комплексу означає його територіальну організацію. Вона здійснюється шляхом розвитку й розміщення продуктивних сил відповідно до наявних природних, соціальних та економічних умов територій і визначається особливостями суспільного й територіального поділу праці на певному етапі суспільного розвитку.

Територіальна структура господарського комплексу складається зі спеціалізованих територіальних господарських комплексів як частин єдиної взаємопов'язаної господарської системи країни. Найбільш важливими територіально-структурними елементами господарського комплексу країни, є безумовно, регіони, які становлять єдину взаємозв'язану систему функціональних елементів. Найсуттєвішу роль у їхньому функціонуванні відіграють виробництво й населення як основні елементи продуктивних сил.

Важливу характеристику господарського комплексу становить подальше їхнє територіальне членування й виділення особливих видів структур — виробничих територіальних, промислових і агропромислових комплексів, територіальних галузевих кластерів та інших територіально-господарських форм організації економічної діяльності.

У численних наукових працях, присвячених проблемам дослідження територіальної організації виробництва, подані різні спроби вичленення територіальних систем господарювання за різними показниками та ознаками. Фундаторами ідей географічного районування, що є теоретичним фундаментом територіальної організації

продуктивних сил, перш за все, були відомі вчені М. М. Баранський та М. М. Колосовський. Останній ще в 1945 р. сформулював поняття «виробничо-територіальний комплекс» (ВТК) і дав йому визначення як локалізованому на певній території поєднанню взаємозалежних підприємств промисловості. В подальшому розвитку науки поняття ВТК набуло більш широкого змісту, включаючи поєднання різних галузей господарства окремої території в цілому, але не враховуючи все ж таки невиробничої сфери, оскільки галузі невиробничої сфери розміщуються на території не ізольовано, а завжди є органічними частинами просторових поєднань людської діяльності в цілому. Досліджувати ці складові на території взаємопов'язано запропонувала естонська вчена С. Я. Ниммік. У своїх працях вона доводить, що в процесі географічного поділу праці формується не тільки ВТК, але й більш складні просторові утворення — соціально-економічні територіальні комплекси. «СЕТК є аналогом ВТК в економічному районуванні» [4, с. 39] — стверджується в роботах і доводиться необхідність соціально-економічного районування. На її думку, воно відрізняється від економічного районування своїм змістом. Економічне районування при виділенні економічних районів враховує ВТК і має практичне значення для високих таксономічних рівнів з метою визначення перспективного розвитку великих частин країни. Соціально-економічне районування проводиться, починаючи з внутрішньообласного районування і підпорядкованих йому більш низьких таксономічних ступенів районування. Тобто, саме на цих рівнях вже необхідно враховувати матеріальне виробництво в поєднанні з невиробничою сферою [4, с. 39—52].

Підсумовуючи вище викладене, можна прийти до висновку, що С. Я. Ниммік у своїх дослідженнях висунула ідею необхідності вивчення в територіальних поєднаннях діяльності суспільства не тільки основних складових суспільно-матеріального виробництва, але також у визначених пропорціях і в контактах з ними все нових складових невиробничої сфери. Каркасом такого районування вона висуває систему розселення, що включає всі аспекти соціально-економічного життя людей, що характерні для даної місцевості і відповідному їй ступеню розвитку. Одночасно з просторовою концентрацією і комплексуванням життя суспільства відбувається просторова диференціація, що веде в остаточному рахунку до формування СЕТК.

Відомо, що найбільшої гостроти проблеми соціально-економічного розвитку набувають у регіонах зі значним переважанням сільськогосподарської спеціалізації. Формуванню територіальних агропромислових комплексів завжди приділялась велика увага у вітчизняній науці, зокрема теоретичним питанням визначення суті, факторів та закономірностей формування територіальних АПК присвячені роботи відомих українських учених М. М. Паламарчука та О. М. Паламарчука, що узагальнили та визначили суть та типологію агропромислових територіальних комплексів. Визначаючи агропромислові територіальні комплекси як «сукупність взаємодіючих на визначеній території підприємств і організацій, що пов'язані з виробництвом, промисловою переробкою, зберіганням і реалізацією сільськогосподарської продукції» [5, с. 6], вони виділили два типи АПТК: регіональні та агропромислові територіальні системи (АПТС). Останні «представляють собою територіальну сукупність сільськогосподарських і промислових підприємств, що безпосередньо пов'язані виробничо-технологічними зв'язками». Виходячи з позицій необхідності системного підходу, автори визначають і найважливіші фактори формування АПТС, серед яких пропонують враховувати, поряд з економічними, й особливості розселення та забезпеченість трудовими ресурсами [5, с. 5—14]. Такий підхід був досить закономірним в умовах централізованої системи управління, в розпорядженні якої знаходився розподіл, у тому числі й по території, більшої частини фінансових і матеріальних ресурсів. У нових умовах центр тяжіння досліджень у галузі формування будь-яких територіальних систем переміщується з питань розміщення виробництва на проблеми соціального та економічного розвитку регіонів і територіальних громад.

Разом із забезпеченням додаткового економічного ефекту за рахунок оптимальної територіальної організації, все більше зростає роль створення сприятливих умов життя та соціального добробуту населення регіонів. У цих умовах, на наш погляд, доцільним є формування нових підходів до виділення різноманітних виробничо-територіальних систем, у тому числі і агропромислових. Для підвищення економічних результатів діяльності АПК слід формувати регіональні агропромислові кластери, а для зростання соціальних результатів їх діяльності, населення слід розглядати не тільки й не стільки як джерело трудових ресурсів, а перш за все, як єдину суспільно-територіальну громаду, задоволення потреб якої має бути висунутим в якості мети розвитку територіальної господарської системи. Оскільки рівень і якість життя населення визначає не тільки економічна сфера, але й можливість розвитку національної культури, ступінь екологічної безпеки, свобода вибору між певними видами діяльності та збереження традиційного способу життя тощо, міняються і критерії виділення виробничо-територіальної системи. Разом з орієнтацією на максимальний економічний ефект для різних систем (промислового або агропромислового спрямування) в якості критеріїв повинні виступати також:

— підвищення рівня життя, ступеня соціального добробуту населення та інші соціальні критерії, що не завжди мають економічний характер;

— величина економічного ефекту для даної територіальної системи, що може бути виражена у вигляді приросту трудового та інтелектуального потенціалу;

— ступінь екологічної безпеки та збереження антропо-природної рівноваги екосистем.

Таким чином, найважливішими напрямками дослідження територіальної структури господарства, виділення будь-яких виробничо-територіальних систем, повинно доповнюватися визначенням регіональних систем, де більш повно враховувались би соціально-економічні чинники та інтереси населення, що визначає застосування багатокритеріального підходу до формування сучасних виробничо- і соціально-економічних територіальних систем.

Література

1. Географический энциклопедический словарь. — М., 1988.
2. Баранский М. М. Экономическая география. Экономическая картография. — М., 1956.
3. Некрасов М. М. Региональная экономика. Теория, проблемы, методы. 2-е изд. — М.: Экономика, 1978.
4. Ныммик С. Я. К методологии социально-экономического районирования. — В сб.: Региональный экономико-географический анализ и прогнозирование. — Фрунзе, 1980.
5. Паламарчук М. М., Паламарчук А. М. АПК — географические аспекты. — К.: СОПС, 1988.
6. Региональная экономика / Тяглов С. Г., Черныш Е. А., Молчанова И. П. и др. / Под ред. проф. Н. Г. Кузнецова и проф. С. Г. Тяглова. — Ростов: Феникс, 2003.
7. Региональная экономика: Учебник / Под ред. В. И. Видяпина, М. В. Степанова. — М.: ИНФРА, 2002.
8. Саушкин Ю. Г. Экономическая география: История, теория, методы, практика. — М., 1973.
9. Сигов И. И. Региональная экономика (понятийный аппарат). — СПб., 2000.
10. Якобчук В. П., Малиновский А. С. Региональная аграрная политика в контексте реформирования аграрного сектора. — В сб.: Реструктуризация сельскохозяйственных предприятий. — К., 2003.
11. Kuklinski A. Regional policies: Experience and prospects // International Social Journal. — Oxford: Basil Blackwell, 1987. — Vol. XXXIX. — № 2.

Надійшла до редакції: 27.12.2007